

Ю. О. КАРПЕНКО

СЛУЖБОВЕ СЛОВО *ЖЕ* У МОВІ І.ВИШЕНСЬКОГО

Службове слово **же** у відомих нам творах І. Вишенського¹ уживається 586 разів, а у варіанті **ж** — 163 рази (в тому числі у 35 випадках маємо написання **жь**). Всього ж це службове слово не в складі похідних утворень ужито полемістом 749 разів. Крім того, воно виступає як кінцевий елемент досить великого числа складних займенників та сполучників: **иже, яже, еже**, а також **дондеже, донелиже, занеже, идеже, никтоже, ничтоже, отнелиже, понеже, таже, тѣмже, якоже** та ін.

Варіант **ж** уживається виключно після слів, що закінчуються на голосний. Це правило має лише два винятки: «Сигор **ж** ест покаяние» (7,22), «Аз ж зане истинну глаголю» (96,2). Після приголосного завжди вживається форма **же**. Проте остання досить вільно з'являється і після голосного: «Имя **же** тому стиху тое» (67,34), «Здѣ **же** оставшия едина часть стѣны» (87,5) та ін. Написання **жь** знаходимо тільки в тих текстах, що їх видано за Московським рукописом I пол. XIX ст. Це написання, отже, характеризує мову переписувача, а не автора творів.

Функції службового слова **же** у мові І. Вишенського дуже широкі.

У сучасній українській літературній мові слово **же** уживається як частка з основним значенням підсильності, а також тотожності і як сурядний протиставний сполучник. Це ж маємо і в російській мові, а також у білоруській. В цьому відношенні східнослов'янські мови добре зберігають старовину: очевидно, ще в спільнослов'янській мові **же** підкреслювало

¹ Иван Вишенский, Сочинения. Подготовка текста, статья и комментарии И. П. Еремина. Изд. АН СССР, М.—Л., 1955. Усі ілюстрації подаємо за цим виданням, вказуючи в дужках сторінку та рядок.

попереднє самостійне слово або надавало йому відтінку протиставлення¹.

Функція підсилюючої частки **у же** є давнішою, первинною, йдучи ще від індоєвропейської доби (про це свідчать відповідники в давньоіндійській та деяких інших і.-є. мовах). Інші значення **же** — вторинні. Поряд з безвідносним підкресленням, підсиленням певного слова, його можна підкреслювати для того, щоб показати його близькість до іншого або, навпаки, щоб протиставити його якомусь іншому. Так з загального значення підкреслення, підсилення, службове слово **же** розвинуло в собі, з одного боку, значення **т о т о ж н о с т і** (частка **же** із значенням тотожності), а з другого — значення **п р о т и с т а в л е н н я**. Останнє було використане для оформлення сурядних протиставних речень, що й привело до появи сполучника **же**. У сучасній мові підсилююча частка **же**, частка тотожності **же** і сполучник **же** стали омонімами.

У давньоруській мові **же** могло виступати як сполучник і з просто підсилюючим значенням. Це маємо в архаїчних ланцюгових конструкціях, що являли собою результат нанизування, як однорідних, речень різного характеру². Підсилююче значення **же** тут використовувалось як своєрідна позначка, сигнал про те, що почалось нове речення.

У мові І.Вишенського знаходимо і частку **же** (316 випадків), і сполучник **же** (433 випадки).

Підсилююче значення частки **же** зустрічаємо в 185 випадках. Найчастіше це значення **же** трапляється в питальних конструкціях — після питальних займенників та прислівників (114 випадків). Частка посилює запитання, разом з тим скеровуючи думку на його уточнення: «Што **ж** за пожиток с того духовенства, коли я горшей поганця злое и нечистое житие прохожу...» (14,6), «Як **же** их велиш устеречи?» (63,23), «Кий **же** сей послѣдній и превысочайший степень?» (110, 26). Уживаючись не після питальних слів, підсилююча частка **же** підкреслює попереднє слово, надає йому експресивності. Це маємо переважно в окличних та спонукальних реченнях: «О, окаянная твоя роскош! О, бедное **ж** твое весѣле!» (43,9), «держай **же** раздырати рызу богословия» (99, 29). У складних структурах підсилююче **же** набуває відтінку результативності, означаючи «так, у зв'язку з тим, тому»: «Видиши ли, Скарго, иж твоя хула неправедная, в клятву ся ввалила, — сѣди **жъ** в ней, колико любишь и изволяеш» (193, 29). З цим останнім значенням **же** може виконувати функцію співвідносного слова в головному реченні до умовних сполучників у підрядному: «А **коли** так разумѣеш быти «мудре», проклени **же** тѣх всѣх пап римских от перваго собора даже до седмаго» (197, 23), «**если** не хочете, творѣте **жъ** и спасайтесь яко знаете» (178,6), «**аще** не мощно и Дмитра занести, ты **же** свою душу и мощи занеси» (210, 3). Результативне значення частки **же** обов'язково поєднується з наказовою формою дієслова, яка стоїть безпосередньо перед часткою або, зрідка, в іншому місці речення.

Виразно відмежована від підсилюючого **же** омонімічна частка **же**, що вказує на тотожність. Виступаючи в творах І.Вишенського в 105 випадках, частка тотожності **же** найчастіше вживається після вказів-

¹А. Мейе, Общеславянский язык, М., 1951, стр. 388.

²Пор. Т.П. Ломтев, Очерки по историческому синтаксису русского языка, М., 1956, стр. 486, 494—495.

них слів — займенників **той, сей, такий, таковий** та прислівників **так, там, ту, здѣ, тогда**: «Не голова ли в тебе на **том же** мѣстцю стоит, што и убогого?» (42,34), «тое ж безплодное житие жил, которое и ваши милости» (59,5). Пор. не після вказівного слова: «попускаете диаволу ругатися вами з вас **же** самых» (44,18).

Ще з індоєвропейської давнини частка **же** має своє постійне місце в реченні — після першого повнозначного слова. Це зробило її зручним засобом для утворення похідних слів, переважно службових. У процесі лексикалізації, злиття частки **же** з попереднім словом підсильне її значення блідне — вона стає відносною часткою. У мові І. Вишенського відносна частка в більшості випадків уже міцно злилася з попереднім словом. Проте в невеликій частині, прикладів (26 випадків) лексикалізацію ще не можна вважати завершеною: «Постраждуть зас и власти мирския, они **же** талант добр...в своих похотех и сластех гноя телеснаго погрѣбают» (117, 11), пор. «не имуще мѣста нигде **же**» (100, 7).

Сполучник **же** у 217 випадках у творах І. Вишенського має чітко виражене протиставне значення, сполучаючи частини одного речення або будучи засобом організації складносурядних речень: «главу в ногах, ноги **же** в главах поставляеши» (102, 24) «ест лож лжею, истинна **же** истинною» (102, 9). Сполучник може долучати до попереднього додаткове зауваження, означаючи «до того ж, при цьому»: «пролияша кров их, яко воду, окрест жилища (Афона), не бѣ **же** погребаяй (89, 1), «братству лвовскому..., купно **же** и всем православным христианом Малое Руссии» (206, 3). Протиставне **же** досить часто виступає в стійких сполученнях **паче же** «а особливо» та **се же есть** «тобто».

У 215 випадках сполучник **же** стоїть на початку незалежного речення (після першого його повнозначного слова). Нерідко протиставне значення наявне й тут, наприклад: «**лож...** исчезает. Истинна же ...неподвижно пребывает» (95, 18). Проте в більшості таких випадків про протиставне значення говорити не доводиться. Сполучник **же** є тут лише позначкою нового речення: «Тако да знаете, як словенский язык.. честнѣйший ест и от еллинскаго и латинскаго. Се **же** не басни сут» (24, 3), так само: «Начало **же** оттуду чиню» (63, 9), «Повѣсть **же** тая оттуду ся начинает» (79, 5). Такі побудови являють собою залишки згадуваних вище давніх ланцюгових конструкцій — тієї їх частини, що не перебудувалася ні в складнопідрядні, ні в складносурядні речення. Пор. ще більш виразний зв'язок з ланцюговими конструкціями в архаїзованій виписці І. Вишенського про напад латинян на Афон: «Мнози **же**, боязливы суще, сокрышася во дебрех и во оконцех и в пресѣчении чащи. Святыи **же** со прочиими входит во пирг... Мучителие **же** отвсюду обтекоша... Они **же** христови рабы себе рекоша... Святыи **же** паки рече» (81, 33 — 82, 5).

Вважаємо, що саме на основі подібних побудов, збережених переважно усною мовою, згодом сформувалися **п р и є д н у в а л ь н і к о н с т р у к ц і ї**¹. Ці останні конструкції, отже, будучи якісно новим синтаксичним засобом, мають своїм віддаленим предком ту частину

¹ С.Е. Крючков, О присоединительных связях в современном русском языке, зб. «Вопросы синтаксиса современного русского языка», Учпедгиз, М., 1950, стор. 379—411. Пор. ще М.В. Карпенко, Наблюдения над структурой присоединительных конструкций в современном русском литературном языке, Автореферат кандидатской диссертации, Чернівці, 1958.

ланцюгових конструкцій, що не зазнали перетворення в сурідність та підрядність. Звичайно, в процесі становлення приєднувальній конструкції вони включали до свого складу і окремі сурядні та, в меншій мірі, підрядні речення.

Стара українська мова знає ще одну, різко відмінну від попередніх, функцію сполучника **же** — уживання його в підрядному реченні, в значенні суч.,укр. **що**.

У творах І. Вишенського підрядний сполучник **же** трапляється лише один раз: «диявол толикую завист имаєт на словенский язык, **же** ледве жив от гнѣва» (23, 9).

Існує думка, що й ця функція **же** розвинулася на східнослов'янському ґрунті¹. Однак з цією думкою погодитись не можна. Вдамося до такого зіставлення. Якщо у Вишенського підрядне **же** трапляється лише раз, то у сучасних йому польських письменників функція підрядного сполучника є для службового слова **же** основною або й єдиною. Так, у мові відомого польського мемуариста середини XVII ст. Яна Хризостома Пасека, словник мови якого зараз укладається в Польщі, підрядний сполучник **же** (*że*) ужито 1470 разів². Тут він може вводити підрядні додаткові, підметові, означальні, різного роду обставинні (причини, способу дії та ін.). Він творить розгалужену систему значень, яка й доводить його органічність у польській мові.

Специфічність значення підрядного **же**, як і його місце в реченні (на самому початку речення, а не після першого повнозначного слова) пояснюється походженням цього сполучника: він не прямо продовжує давню частку **же**, а є скороченням підрядного сполучника, колишнього займенника **иже**. Скорочення **иже** (відпадіння початкового **и**) відбулось на західнослов'янському ґрунті — підрядне **же** мають усі західнослов'янські мови. Підстав для припущення, що в східнослов'янських мовах паралельно здійснився такий же процес, немає. Українська літературна мова XVI—XVII ст. включала чималу кількість полонізмів, у тому числі і серед службових слів. Одним з них було і підрядне **же**. Таким чином, майже повна відсутність підрядного **же** у мові І. Вишенського є свідченням стійкості його мови проти іноземного впливу.

¹Див., напр., О.Я. Петренко, Нариси з історії гіпотактичних сполучників в Українській мові, «Мовознавство», т. XII, К., 1953, стор. 59.

²Z. Kawyn - Kurz, O funkcjach spójników ze, z e b y, i z w Pamiętnikach Paska, «Poradnik językowy», 1958, № 5 (160), стор. 222—233.